

De Vlooiemarkt in de Marollen, jaren 1930. (CegeSoma, Brussel)

DE BRUSSELE HUIDEVETTERSSTRAAT EN HAAR BEWONERS, 1930-1950

Iedereen kent Brussel als de hoofdstad van Vlaanderen en België. Sommigen kunnen zich ook een beeld vormen van de Marollen, een bekende volkse buurt in de stad. Maar wat is de achtergrond van die buurt? Wie woonde er en hoe zag het dagelijks leven eruit tussen 1930 en 1950? In dit artikel probeer ik een antwoord te geven op die vragen, waarbij de bewoners van de Brusselse Huidevettersstraat centraal staan. In de jaren 1930-1950 maakte Brussel heel wat sociale veranderingen door en had de Tweede Wereldoorlog een impact op het sociale weefsel. Toch zijn er, in tegenstelling tot Antwerpen, nog weinig studies verschenen die de periode rond de Tweede Wereldoorlog omvatten. Daardoor vormt Brussel geografisch een interessant onderzoeksveld. Daarnaast is de Huidevettersstraat een onderzoek waard omwille van de diversiteit van de bewoners. Bovendien deed tijdens de Tweede Wereldoorlog de enige razzia op Joden in Brussel onder meer deze straat aan.¹

Armoë troef

De Brusselse Huidevettersstraat maakt deel uit van de Marollen. Die buurt ligt aan de voet van het Justitiepaleis en wordt nu afgebakend door het Justitiepaleis, de Noord-Zuidverbinding van het treinverkeer (sinds 1952) en de binnenste ringweg rond de Brusselse vijfhoekige kern. De straat is ongeveer 550 meter lang en strekt zich uit van de Brigittinestraat tot aan de Zuidlaan.

De krappe, armoedige behuizing en de diensten die in de straat gevestigd waren, beïnvloedden het dagelijks leven van de bewoners. Ze bepaalden de sociale context waarin de mensen leefden en interacties aangingen. In de buurt heerste grote armoede. Huizen waren schaars waardoor de bewoners op een kleine oppervlakte moesten samenleven. Ook waren er hygiënische problemen.² De appartementen waren klein en lagen vaak boven een winkeltje of handelszaak. De eigenlijke woonst bestond meestal uit een keukentje en één kamer (soms twee). Die kamer deed dienst als eetkamer, living, slaapkamer en soms als werkruimte. Het toilet en de wasruimte die alle bewoners moesten delen, bevonden zich op een tussenverdieping of in een binnenhofje. Vanaf de jaren 1930 waren gas en elektriciteit aanwezig, maar de bewoners maakten er nauwelijks gebruik van omdat ze moesten betalen voor de aansluiting. In de buurt probeerden sommige mensen dan ook geld te verdienen door warm water te verkopen aan de vele buurtbewoners die er niet over beschikten.³

Omwille van de armoede waren er verschillende sociale voorzieningen in de wijk. Die culturele en functionele voorzieningen hadden vaak nationale draagwijdte. De belangrijkste in de Huidevettersstraat waren de Entr'Aide des Travailleuses en het Oeuvre nationale de l'Enfance. De Entr'Aide werd in

1926 opgericht door barones Van der Elst toen ze begon met huisbezoeken bij arme vrouwen in de Marollen. Er bleek een grote nood te zijn aan een dergelijk initiatief in de buurt.⁴ De organisatie groeide snel en organiseerde vanaf 1930, naast huisbezoeken, ook medische en sociale consultaties. Twee jaar later werd er een kinderopvang ingericht en konden ook zuigelingen op consultatie komen. Die consultatie werd erkend door het Oeuvre nationale de l'Enfance, een organisatie opgericht in 1919 om kindersterfte te bestrijden.

Daarnaast waren er enkele scholen in de wijk, hoewel de meeste kinderen van de Marollen niet op regelmatige basis naar school gingen.⁵ Verder bepaalden een klooster en enkele handelszaken het uitzicht van de Huidevettersstraat.

Een thuis?

In het arrondissement Brussel⁶ woonden in 1930 1.204.590 mensen. In 1947 was dat aantal gestegen tot 1.299.925 inwoners. Uit de volkstellingen van 1930 en 1947 blijkt dat in 1930 6,6 procent van de inwoners van het arrondissement Brussel van vreemde nationaliteit was. In 1947 was dat aantal gedaald tot 5,8 procent. In de gemeente Brussel was deze groep vreemdelingen in 1930 voornamelijk afkomstig uit Frankrijk (28,8 procent), Polen (16,5 procent), Nederland (13,9 procent) en Italië (9 procent).⁷

Maar wie woonde er nu precies in de Marollen en meer bepaald in de Huidevettersstraat? Uit de bevolkingsregisters kan worden opgemaakt dat tussen 1930 en 1950 circa 3500 individuele huishoudens voor korte of lange tijd in de straat verbleven. Daarvan waren er 295 die op meerdere adressen in de straat stonden genoteerd, wat betekent dat deze huishoudens binnen de straat zelf

Een man wordt verzorgd door een verpleegster van l'Entr'aide des Travailleuses in de Huidevettersstraat. (Archief van de Stad Brussel)

verhuisden. Blijkbaar kwam het frequent voor dat inwoners niet verder dan naar een andere verdieping, een ander huisnummer of een andere straat in dezelfde wijk verhuisden. Zeventig procent van de huishoudens verbleef minder dan drie jaar op hetzelfde adres.⁸ De Huidevettersstraat kende dus heel wat beweging tussen 1930 en 1950, de bewonersgroep was er weinig stabiel. Maar dit verbeterde geleidelijk aan. Voor de onderzochte periode groeide de groep die langer dan drie jaar op hetzelfde adres verbleef van 30 naar 52 procent. Toch bleef het aantal huishoudens met een korte verblijfsduur hoog. Vermoedelijk was de sociale cohesie in de straat daardoor niet erg sterk.

Uit een studie van de achternamen en een kwalitatief onderzoek blijkt dat een grote groep mensen in de straat van Oost-Europese origine was. Dat waren voornamelijk Joden

afkomstig uit Polen. Tussen 1930 en 1935 bedroeg het aantal huishoudens waarvan het hoofd een Joodse naam had 18,4 procent van het totale aantal huishoudens in de straat. Maar stelselmatig nam dat aantal af. Na de Tweede Wereldoorlog was het absolute aantal Joodse huishoudens zelfs bijna tot de helft teruggebracht. Verder in dit artikel wordt hier dieper op ingegaan. De Joodse huishoudens vestigden zich voornamelijk op adressen waar al andere Joden stonden geregistreerd: 83 procent van de Joodse huishoudens woonde voor korte of lange tijd op een adres waar voor de onderzochte periode vier of meer Joodse huishoudens verbleven, 58 procent woonde zelfs op een adres waar dertien of meer Joodse huishoudens stonden geregistreerd. De concentratie van Joodse huishoudens op bepaalde huisnummers was dus groot.

Het is niet altijd bekend wanneer huishoudens, zowel Joodse als niet-Joodse, de wijk verlieten. In beide gevallen was er een piek in onbekende gegevens tijdens de oorlogsperiode, waarschijnlijk omdat die toen minder nauwkeurig werden bijgehouden. De gegevens⁹ ontbreken beduidend meer voor Joodse huishoudens. Van steeds minder Joodse huishoudens was geweten wanneer ze hun adres precies verlieten, waarschijnlijk omdat veel Joden onderdoken en omdat deportaties niet als vertrekdatum werden vermeld in het bevolkingsregister. Daar staat tegenover dat dertig Joodse huishoudens zelfs nog werden ingeschreven in het bevolkingsregister van de Stad Brussel nadat de eerste deportatie vanuit België vanuit de Mechelse Dossinkazerne had plaatsgevonden.

Binnenkijken in de huiskamer

In de Huidevettersstraat schommelde het aantal gehuwde gezinshoofden tussen 1930 en 1950 vrij constant rond de helft. Een groot aantal mensen was dus ongehuwd, gescheiden, weduwe of weduwnaar. Heel wat huishoudens bestonden bijgevolg uit alleenstaanden. De groep van 26- tot 45-jarigen was de best vertegenwoordigde leeftijdscategorie in de straat. Een gelijkaardige verdeling was in heel België te vinden. Toch was de groep van 25-35 jaar in Brussel licht oververtegenwoordigd in vergelijking met de Belgische cijfers, het gevolg van de grote aantrekkingskracht die Brussel op hen uitoefende. Daar stond een lichte ondervertegenwoordiging tegenover van de leeftijdscategorie 35-45 jaar en van kinderen van 10-20 jaar.¹⁰ Waarschijnlijk omdat gezinnen Brussel verlieten en naar de periferie trokken zodra ze een vaste job hadden en de grootte van hun huishouden min of meer vaststond.¹¹

In 1930 verbleven er voor elke 100 vrouwen 91 mannen in de straat. In 1947 was het verschil nog kleiner: 94,5 mannen op 100 vrouwen. Nochtans was het aantal vrouwen in gemeenten met 100.000 inwoners en meer, doorgaans heel wat groter dan het aantal mannen. Die ongelijke verhouding tussen mannen en vrouwen kan worden verklaard door de dienstbetrekkingen die vrouwen invulden in stadsagglomeraties.¹² Vermoedelijk lagen de aantallen in de Huidevettersstraat minder uiteen omdat daar nauwelijks huishoudens woonden die een dienstmeid konden betalen en onderhouden. Door het hoge aantal vrouwen in de hoofdstad was het aantal vrouwelijke gezinshoofden er hoger dan in de rest van het land. Ook voor de Huidevettersstraat ging dit op: in 1930 bedroeg het aandeel vrouwelijke gezinshoofden 31,3 procent tegenover het Belgische gemiddelde van 22,8 procent.¹³

Vrouwen vormden iets sneller een huishouden van twee of meer personen dan mannen. Een man ging iets gemakkelijker dan een vrouw alleen wonen. De grote groep alleenstaanden trok het gemiddelde aantal gezinsleden in 1930 naar beneden. In de Huidevettersstraat telde een gezin in 1930 ongeveer 2,1 personen. Voor de gemeente Brussel bedroeg dit aantal bij de volkstelling van hetzelfde jaar 2,6 gezinsleden.

Van dichtbij of van verder weg

Op basis van de huishoudens per straat in de algemene bevolkingsregisters van 1930 en 1947 werd een databank opgesteld. De huishoudens werden op hun aankomst- en vertrekdatum gefilterd, zodat enkel huishoudens die in 1930 en/of 1947 in de straat verbleven, geselecteerd werden. Om geen vertekend beeld te krijgen, haalden we er ook de kloosterlingen uit. Tot slot maakten we

Een familie in de Marollen.
(Archief van de Stad Brussel)

voor zowel 1930 als 1947 een selectie van één op vijftien huishoudens, vertrekkende van het zevende genoteerde huishouden. Uiteindelijk werden 87 huishoudens met een totaal van 190 mensen diepgaander onderzocht.

In haar publicatie over de Marollen onderscheidde sociaal assistente A. Geeraerts in 1948 vier categorieën mensen die in de volksbuurt optrokken: de geboren en getogen Marolliens, degenen die omwille van sociale tegenslag naar de Marollen verhuisden, de handelaars en de vreemdelingen. Volgens haar behoorden vooral veel armen tot de autochtone Marolliens. Bovendien waren ze vaak 'abnormaal' zoals Geeraerts het verwoordde, of op z'n minst 'pedagogisch achtergesteld'. Degenen die omwille van sociale tegenslag in de Marollen terechtwamen, waren over het algemeen beter opgeleid, maar leden onder hun ellende en de vernedering van hun tegenslag. Van de handelaars zou het grootste deel niet in de wijk zelf gewoond hebben. Zij boden hun waren aan op de markten en verbleven meestal in andere wijken van Brussel.¹⁴ De Belgische bewoners waren voornamelijk afkomstig uit het arrondissement Brussel. Zij bleven dus dicht bij hun heimat wonen.

Maar bij de bewoners van de Huidevettersstraat kwam ook een groot deel van buiten de landsgrenzen. In het onderzochte staal hadden 41 personen een andere dan de Belgische nationaliteit: 1 Rus, 1 Zwitser, 2 Nederlanders, 2 Italianen, 2 Luxemburgers, 2 Roemenen, 4 Fransen en 27 Polen. Door de evoluerende politieke situatie in Polen werden sommige migranten op verschillende tijdstippen als Pool dan wel als Rus genoteerd. Zo bleek over de nationaliteit van de heer Zacharias M. enige verwarring te bestaan. Uiteindelijk werd in 1938 verklaard dat hij geen gebruik had gemaakt van het Verdrag van Riga¹⁵, waardoor hij de Russische nationaliteit bezat.¹⁶ De mensen met de Poolse nationaliteit bleken vooral afkomstig uit Warschau en uit de regio ten zuiden van Warschau. Zoals blijkt uit de bronnen weken in het begin van de 20e eeuw veel Oost-Europese Joden in Brussel in. Een groot deel van hen vestigde zich in de Marollen. In die periode was er ook een synagoge in de Lengentierstraat.¹⁷

De immigratie vanuit de Belgische buurlanden maakte sinds het ontstaan van het land het grootste deel uit van de instroom in België. De migranten uit Nederland, Frankrijk en

Luxemburg vestigden zich over het algemeen permanent in ons land en slaagden erin om zich vrij vlot in de stedelijke ruimte en in de Belgische gemeenschap te integreren. Tijdens het interbellum bleef het aantal migranten uit de buurlanden belangrijk. Toch was hun aandeel kleiner dan in de voorgaande periodes terwijl meer landverhuizers vanuit andere bronlanden naar België kwamen. Zo kende de Italiaanse migratie een sterke stijging vanaf de jaren 1922-1926. De Italiaanse migranten wilden vooral hun economische situatie verbeteren, of ontvluchtten Italië omwille van politieke redenen.

Vanaf 1925 werd de Oost-Europese immigratie dan weer belangrijk. Een groot deel van die migranten vestigde zich in de Brusselse agglomeratie.¹⁸ Al vanaf de jaren 1880-1890 trokken veel Joden weg uit Oost- en Centraal-Europa. Velen reisden via België door naar Amerika, maar een aantal bleef in Europa, en sommigen streken neer in ons land. Pas vanaf de eeuwwisseling vestigden de Oost-Europese Joden zich in de buurt van het Brusselse Zuidstation. Volgens Joost Loncin oefenden de Marollen een grote aantrekkingskracht uit op de Joodse migranten omdat de huurprijzen er lager waren dan op andere plaatsen in Brussel.¹⁹ Jean-Philippe Schreiber verklaart het feit dat veel Joden samenwoonden in dezelfde wijken dan weer vanuit economische motieven, de zekerheid van professionele concentratie, en de psychosociale zekerheid door de nabijheid van andere Joden.²⁰

De Oost-Europese Joodse migranten kwamen over het algemeen uit stedelijke en kleinstedelijke gebieden.²¹ Wie in het thuisland van een klein dorpje kwam, woonde over het algemeen eerst een tijd in een kleinere stad of stadsagglomeratie vooraleer zich in Brussel te vestigen. Van de negentien mensen met de Poolse nationaliteit die ook in Polen geboren

waren, verhuisden er zeven binnen Polen zelf voor ze naar het buitenland migreerden. Zij trokken van een klein dorp naar een grotere stad, voornamelijk naar Warschau of Łódź. De meeste migranten reisden van daaruit verder naar Brussel.²²

De Poolse immigratie naar België kende een piekperiode tussen 1928 en 1930. In de jaren erna remde de economische crisis de migratiestroom sterk af. De beperktere tewerkstellingsmogelijkheden en de repressieve overheidspolitiek tegenover nieuwkomers zorgden vanaf 1930 voor een sterke daling.²³ Toen Hitler in 1933 aan de macht kwam in Duitsland, met antisemitische agitatie en politieke vervolging van opposenten van de Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei (NSDAP) tot gevolg, zwol de vluchtelingenstroom opnieuw aan. Vooral Joodse migranten uit Oost-Europa werden door de NSDAP gevisieerd.²⁴ Het Belgische beleid ten opzichte van vluchtelingen was in de loop van de jaren 1930 afwisselend repressief en pragmatisch tolerant. Het onderwierp immigratie, handel en tewerkstelling aan steeds meer wettelijke beperkingen.²⁵

De vreemdelingen in het onderzochte staaft kwamen tussen 1908 en 1930 in België aan. Sommigen hadden er al een hele omzwerfing opzitten voor ze zich in België vestigden. Zo verbleef mevrouw Laja R., afkomstig uit Polen, voor haar komst naar België in Wenen. Een internationaal koppel uit Zwitserland en Italië huwde in Frankrijk en kreeg een dochter in Schaarbeek. Hoewel niet systematisch, werd bij de opname in het vreemdelingenregister soms gevraagd naar de onderhoudsmogelijkheden waarover de migrant beschikte. In dat geval werd genoteerd of hij afhankelijk was van anderen, hoeveel hij verdiende en hoeveel zijn eventuele maandelijkse huur bedroeg. Ook informatie over de zeden en moraal werd genoteerd, alweer niet syste-

matisch. Meestal werd 'bonnes' neergeschreven, of 'sans antécédents judiciaires commis à Bruxelles'.²⁶

De migranten uit Oost-Europa waren meestal Joden. Een hele rist verenigingen en organisaties, zowel politiek, professioneel en syndicaal als sociaal, filantropisch, sportief, religieus, wetenschappelijk en educatief, ondersteunde het sociale en professionele leven van de Joden in Brussel.²⁷ Doordat zij in grote mate gingen samenwonen in bepaalde wijken, zoals in de Marollen, kreeg de stad een andere fysionomie. De commerciële en productieve activiteiten van de Joodse bevolking zorgden voor een zekere zichtbaarheid in de wijk, wat tot een groeiend aantal xenofobe reacties leidde.²⁸ Tot de jaren 1920 kende de Huidevettersstraat slechts een dertigtal Oost-Europese families, die zich op een beperkt aantal adressen vestigden. Vanaf toen groeide hun aantal sterk en woonden ze meer verspreid. Toch bleven ze bij voorkeur samenwonen op enkele adressen.²⁹

Aan het werk

Om een beter inzicht te verwerven in de sociale structuur van de straat, is het ook van belang om de economische activiteiten die er werden uitgeoefend onder de loep te nemen. Met een groot aantal kleine ondernemingen en een grote continuïteit van de handelszaken hebben mensen meer sociale contacten binnen de straat zelf, bijvoorbeeld in de buurtwinkels, wat leidt tot een grotere sociale cohesie. Bovendien bevordert de uitoefening van handelsactiviteiten de uitwisseling van ideeën en de interactie tussen verschillende bevolkingsgroepen. Commerciële activiteiten stimuleren het leren van de taal en de lokale gebruiken zodat integratie wordt versneld.³⁰ Daarnaast zijn beroepen een belangrijk differentiatie criterium om de bevolking in so-

ciale klassen te kunnen situeren.³¹ Ze geven een indicatie van de sociaal-economische status van de individuen, de huishoudens en de straat.

In Brussel waren er verhoudingsgewijs meer vrouwen die een beroep uitoefenden dan in de rest van het land. Hun aantal bleef echter sterk achter ten opzichte van het aantal actieve mannen.³² Toch wisselden vrouwen vaak af tussen de rol van huisvrouw en een beroep buitenshuis, vermoedelijk in functie van de inkomsten die het gezin genereerde en de levensfase waarin de vrouw zich bevond. Ook de mannen wisselden regelmatig van beroep, een overlevingsstrategie binnen de conjunctuurgevoelige kleding- en leersector waarin ze doorgaans waren tewerkgesteld. Daarnaast oefenden ze vaak verschillende stielen tegelijk uit om hun inkomen te verzekeren. Zo was Itzic Zimmerman niet alleen fotograaf, maar ook schroothandelaar en hersteller van fietsbanden. Daarnaast verkocht hij op het Vossenplein radiolampen en fietsonderdelen.³³ Tegen de jaren 1950 kwam een dergelijke beroepswissel steeds minder frequent voor, waarschijnlijk door de geleidelijke verschuiving van de tewerkstelling als losse arbeid en in de kleding- en ledersector, naar de vrije beroepen en de administratieve en overheidsdiensten. In ons staal daalde het tewerkstellingscijfer in die sectoren van 34 procent van de actieve bevolking in 1930 naar 20 procent in 1950, en steeg het voor de vrije beroepen, de administratie en de overheid in dezelfde periode van 10 naar 24 procent.

Een greep uit de beroepen van de bewoners van de Huidevettersstraat: de heer Raymond D. was naast *garçon de courses* of loopjongen, ook bokser; de heer Jules A. was commissaris adjunct-inspecteur bij de politie; de heer Alfred G. hield een cinema open; mevrouw Justine D. M. was lerares in een gemeenteschool; mevrouw Marie Louise L. stond vermeld als

femme de bains – vermoedelijk werkte zij in de nabijgelegen *bains économiques* – en mevrouw Régisse B. was creatief ontwerpster. Tot de ambtenaren behoorden een bediende, een tramconductor, een postbode en twee leerkrachten.³⁴

In de Huidevettersstraat werden tussen 1930 en 1950 verschillende kleine ondernemingen uitgebaat. Dit waren voornamelijk eenmans- of familiezaken van mensen die ook in de straat waren gedomicilieerd. Wanneer de uitbater-ondernemer de straat verliet, verhuisde zijn zaak mee. Anders dan in Brussel lag het aantal vrouwelijke zaakvoerders in de Huidevettersstraat erg laag.

Tussen 1935 en 1939 traden er grote verschuivingen op in de ondernemingen in de straat. Slechts de helft van de ondernemingen die vier jaar eerder al bestonden, haalden 1939. Er werden in die periode ook heel wat nieuwe ondernemingen uit de grond gestampt. Desondanks kende het aantal zaken een gestage afname, van 159 in 1930 tot 117 in 1949. Na de Tweede Wereldoorlog was er een opmerkelijke terugval, maar de situatie herstelde zich gedeeltelijk in de daaropvolgende jaren.³⁵ De (leur)handel in tweedehandskledij vormde een belangrijke bron van inkomsten voor de Marolliens. Niet voor niets werd de markt op het Vossenplein ook wel 'Hirsch par terre' genoemd. Hirsch was een grote winkel voor luxekledij in Brussel. De markt op het Vossenplein vormde zijn tegenhanger met een divers aanbod van tweedehandskledij voor minder bemiddelde mensen. Vooral op zondagochtend was het een drukte van jewelste op het plein en in de omringende straten.³⁶

De burgemeester van Brussel, Joseph Van de Meulebroeck op het Vossenplein, 1952. (Archief van de Stad Brussel)

Tussen 1930 en 1939 steeg het aantal Joodse ondernemingen in de Huidevettersstraat van 11 naar 26 zaken. Aangezien het totale aantal handelsondernemingen in de straat daalde, steeg hun relatieve aandeel dan ook significant. Die tendens zette zich in heel Brussel door. Vooral tussen januari 1936 en februari 1939 schoten de ondernemingen van buitenlanders er als paddenstoelen uit de grond.³⁷ Na de Tweede Wereldoorlog konden de Joodse ondernemers hun zaak terug opstarten. Toch bleef hun aandeel in de handelszaken in de Huidevettersstraat veel beperkter dan voorheen.

Tussen 1930 en 1950 waren Joodse ondernemers sterk aanwezig in de kleding-, lederen bontindustrie.³⁸ Die sectoren stonden structureel zwak, ze waren sterk afhankelijk van handenarbeid en ze dienden flexibel in te spelen op de markt. Daardoor konden (Joodse) migranten er zich gemakkelijk in integreren. Vooral familiale ateliers en *sweatshops* konden zich sterk verspreiden, met vaak een directe relatie tussen het atelier voor de productie en de winkel voor de verkoop. Maar ook in hun Oost-Europese herkomstlanden waren Joden al sterk vertegenwoordigd in de kleding-, leder- en bontindustrie. Velen zetten hun activiteiten na hun migratie dus voort. Volgens Rudi Van Doorslaer zijn, naast het economische aspect, dan ook 'de culturele tradities, de hang naar psychosociale houvast binnen de eigen etnische groep en de wisselende economische mogelijkheden' relevant.³⁹

De werkomstandigheden en lonen waren erg slecht in deze industrieën. Bovendien waren ze conjunctuurgevoelig. De crisis van de jaren 1930 zorgde dan ook voor een verdere verpaupering van de Joodse bewoners.⁴⁰ Belgen actief in deze sectoren beschuldigden de buitenlanders van oneerlijke concurrentie en loonderving. De kritiek van de winkeliers werd ondersteund door Belgische producen-

ten en zelfs door de vakbonden. Daarom legde de overheid onder andere de leurhandel aan banden⁴¹ en nam ze ook andere maatregelen in het nadeel van mensen van buitenlandse afkomst. Zo sloot ze de industrie voor hen af met een sterk nationaal arbeidsmarktbeleid. Bijgevolg waren vooral Belgen actief als losse arbeiders.⁴²

De vreemdelingen die in loondienst werkten, werden in eerste instantie aangenomen door migranten die al langer in het land verbleven.⁴³ Zo werkte mevrouw Génia L. enige tijd in een Pools restaurant, diende meneer Abraham B. een aanvraag in om bij een andere Poolse man aan de slag te gaan en was meneer Boaz E. een tijd actief als bonthandelaar bij het bedrijf van de heer Liebeskin.⁴⁴ In 1936 werd de arbeidskaart voor vreemdelingen ingevoerd, waardoor immigranten de eerste tien jaar van hun tewerkstelling onder strikte controle van de overheid stonden en pas daarna autonoom konden beslissen waar ze in loondienst gingen.⁴⁵

Toch bleef er vanuit de middenstand hevige kritiek komen op de economische activiteiten van vreemdelingen. Daarom voerde de stad Brussel in maart 1939 een onderzoek uit naar de buitenlandse handelaars. Dat vormde de basis van een hevig debat over het al dan niet stopzetten van de migratie.⁴⁶ Binnen de Brusselse gemeenteraad liet architect Stucens zich als volgt uit: 'Er zijn 5 of 6 straten waar een comité van vreemdelingen het leven onmogelijk maakt. Ga kijken in de Hoogstraat, Blaesstraat, Huidevettersstraat. Ze houden elke maand solden. Ze hebben trucen zonder einde. Ik protesteer in de naam van alle handelaars gevestigd in deze wijken.'⁴⁷ Hij las ook een brief voor van een vrouw uit de Marollen: 'Het zijn bijna allemaal Joden [...], in de industrie van de confectie voor mannen, de maroquinerie, de hoedenmakers, ze veroorzaken grote schade aan onze landgenoten

en zorgen dat het aantal werklozen toeneemt [...]. We zijn veel te gastvrij, ze verdienen het niet allemaal en ik denk niet dat ze het voor ons zouden zijn want hun hart ligt bij hun portemonnee. Het geld dat ze hier verdienen, dient om ons volledig te overrompelen, om ons bestaan zo moeilijk mogelijk te maken, om tweedracht te zaaien en de haat te ondersteunen.'⁴⁸

In bepaalde lagen van de bevolking werd de angst om overrompeld te worden door vreemdelingen obsessief. Daarom ging de overheid in november 1939 nog een stap verder. Er werd een beroepskaart ingevoerd voor de vreemdelingen met een industrie- of handelsactiviteit. Op die manier werden ook de zelfstandige commerciële of industriële activiteiten gereguleerd door de staat. Enkel erkende Russische of Duitse vluchtelingen en migranten die al vijf jaar legaal in België verbleven, konden de kaart verkrijgen. Buitenlandse zelfstandige handelaars, ambachtlieden en marktkramers werden steeds meer beperkt in hun activiteiten.⁴⁹

Hoewel enkele sectoren het straatbeeld overheersten, was er toch een brede waaier aan ondernemingen: kleermakers, kruidenierszaken, bakkers, een dokter, een opticien, enzovoort. De activiteiten van de Belgen in de Huidevettersstraat waren diverser dan die van de Joden. Zij werkten behalve in de kleding-, leder- en bontindustrie bijvoorbeeld ook in de horeca en in de voedingssector. Drie grote ondernemingen bepaalden mee de sociale structuur van de Huidevettersstraat: de supermarkt Cité Merchie-Pède, het wijnpaleis en de textielfirma Jules Waucquez & Cie.⁵⁰ Tot aan de Tweede Wereldoorlog kende de Cité Merchie-Pède een groot succes. Ze trok een meer begoed publiek naar de Huidevettersstraat. In het pand was zelfs een tearoom met orkest voor de consumenten. Voor hun werk in textielfabriek Waucquez – anno 2018 is het

Tearoom in het grootwarenhuis Cité Merchie-Pède, ca. 1910-1914. (Archief van de Stad Brussel)

Archief van de Stad Brussel in het gebouw van de textielhandel gevestigd – pendelden dan weer veel Vlaamse arbeidsters naar de straat.⁵¹

Er was een behoorlijke stabiliteit en continuïteit in de aard van de ondernemingen. Verschillende handelszaken bleven meerdere jaren bestaan. Hoewel er enkele verschuivingen optraden, droegen de verschillende ondernemingen vermoedelijk bij aan de sociale cohesie in de Huidevettersstraat. De vreemdelingen en Belgen in de straat behoorden tot gelijke sociale klassen, een mix van de volksen de middenklasse. Na de Tweede Wereldoorlog kreeg de middenklasse het overwicht.

Beledigingen en geweld

In de vooroorlogse periode waren er vrij veel conflicten waar bewoners van de Huidevettersstraat bij betrokken waren. Dit valt onder andere af te leiden uit de vermelding van

processen-verbaal (pv's) in de vreemdelingendossiers, het onderzoek van Françoise Jurion en de getuigenis van sociaal assistente A. Geeraerts. De conflicten ontaardden meestal in beledigingen, laster en eerroof, slagen en verwondingen of de verstoring van de openbare orde. Als gevolg van de slechte leefomstandigheden, de beperkte ruimte en de grote promiscuïteit was er veel familiaal en burengeweld.⁵² Dat alles vond zijn weerslag in een verscheidenheid van pv's, opgesteld door de politie. Zo hielden sommige *fripriers* (verkopers van tweedehandskledij) zich niet aan de gemaakte afspraken, werd een jong meisje beschuldigd van het achterhouden van geld, is er sprake van een jonge moeder die zich occasioneel prostitueerde en werden er heel wat verbale beledigingen geuit.⁵³

Ook tussen handelaars onderling en tussen handelaars en klanten traden er soms conflicten op, onder andere in verband met verduistering of heling. Zo werd meneer

Joseph S., afkomstig uit Polen en *fripier*, in 1918 beschuldigd van het verduisteren van gestolen objecten. Hij werd buiten vervolging gesteld. Maar in 1919 werd hij gearresteerd en kortstondig opgesloten in de gevangenis van Vorst omwille van 'overtredingen' die niet gespecificeerd werden in het vreemdelingendossier. Datzelfde jaar werd nog een pv opgesteld, ditmaal voor ongeautoriseerd venten en smaad aan de politie. In 1924 volgde een pv voor het toebrengen van opzettelijke slagen en in 1929 opnieuw één voor het verduisteren van gestolen goederen.⁵⁴

Oorlog!

Op 10 mei 1940 viel Duitsland België binnen. Een aantal Brusselse wijken werd zwaar getroffen door bombardementen en plunderingen. De Duitse inval had onmiddellijke gevolgen voor de bewoners van de Huidevettersstraat. Alle gezonde mannen tussen 16 en 35 jaar die nog niet opgeroepen waren, werden aangemaand om het Belgische leger te verwoegen.⁵⁵ Léon D., die zich in 1945 in de Huidevettersstraat vestigde, ging in op de oproep en trok daarvoor tot in Moissac in het Zuid-Franse departement Tarn-et-Garonne. Hij slaagde echter niet in zijn opzet om zich bij het Belgische leger te voegen en keerde in oktober terug naar huis.⁵⁶ Heel wat bewoners van Brussel ontvluchtten in de eerste dagen na de inval de stad, terwijl ook vluchtelingen uit het oosten de stad doortrokken. Ook het Joods-Poolse gezin M., dat op dat moment in de Rogier van der Weydenstraat woonde, vluchtte in mei 1940 voor het oorlogsgeweld. De ouders vestigden zich met twee van hun vier kinderen in Salavas, in het zuiden van Frankrijk. Het gezin zou de oorlog echter niet overleven.⁵⁷

In de maanden na de capitulatie van het Belgische leger op 28 mei keerden de vluch-

telingen geleidelijk terug huiswaarts.⁵⁸ De Duitse bezetter installeerde in België en Noord-Frankrijk een militair bestuur onder leiding van generaal von Falkenhausen. Vanaf juli 1944 werd het vervangen door een burgerlijk bestuur onder leiding van rijkscommissaris Grohé. Die kreeg niet de tijd om zijn werking stevig uit te bouwen.⁵⁹ Eind september 1942 werd in navolging van Groot-Antwerpen, Groot-Gent, Groot-La Louvière en Groot-Charleroi ook Groot-Brussel ingesteld. De Nieuwe Orde-partijen, vooral het Vlaamsch Nationaal Verbond (VNV), controleerden het bestuur.⁶⁰

Geleidelijk aan viel het dagelijks leven terug in zijn plooi. Maar de gevolgen van de oorlog bleven voelbaar voor de bevolking. Om de oorlogseconomie draaiende te houden, ontwikkelde de Duitse bezetter een actieve tewerkstellingspolitiek. Onder andere het ravitaileringssysteem creëerde een groot aantal administratieve banen, en arbeiders werden aangemoedigd om in Duitsland te gaan werken. Aanvankelijk konden veel arbeiders door de sterke daling van de levensstandaard en de nood aan extra inkomsten niet anders dan op het aanbod ingaan. Maar toen de Duitsers hun beloften niet waarmaakten, daalde het aantal vrijwillige arbeiders snel.⁶¹

Heel wat levensmiddelen en benodigdheden werden gerantsoeneerd. Die maatregel leidde tot grote tekorten. Veel mensen leden honger, ze probeerden extra inkomsten te vergaren, sjoemelden met zegels en er ontstond een zwarte markt, met een sterke vertegenwoordiging in de Marollen. Vooral mensen die zich aan de onderkant van de samenleving bevonden, waren bereid om grote risico's te lopen om met smokkel het hoofd boven water te houden.⁶²

De organisaties Winterhulp en Entr'Aide des Travailleuses lenigden de ergste nood. De Entr'aide voorzag in soep- en melkbede-

lingen. Volgens hun gegevens bedeeden ze zo'n 700 porties per dag en leverden ze ook warme maaltijden aan zwangere vrouwen en 'debiele' kinderen tussen 6 en 14 jaar oud, evenals bloem, suiker, kledij, textiel, baby-uitzetten en steenkool. De armen uit de wijk konden bovendien op consultatie komen bij de medische dienst.⁶³ Vanaf 1943 hielden ze ook een bibliotheek open. Daarnaast bezocht de Entr'Aide politieke gevangenen en zocht de organisatie actief naar families die Joden onderdak wilden bieden.⁶⁴

De bewoners van de Huidevettersstraat voelden de gevolgen van de oorlog nog meer dan anderen. Er woonden heel wat Joodse mensen in de straat, die in het vizier van de

bezetter kwamen en het slachtoffer werden van vervolgingen. In eerste instantie vaardigde de Duitse bezetter een definitie uit: wie werd beschouwd als Jood? Iedereen die daaraan voldeed, diende zich in te schrijven in een Jodenregister bij de gemeente. De stad Brussel kweet zich terdege van deze taak: tussen 16 en 24 december 1940 werden de inschrijvingen uitgevoerd. Bovendien werd in het bevolkingsregister een rode 'J' gestempeld naast de naam van mensen die in het Jodenregister stonden. Later volgden nog andere initiatieven ter identificatie van de Joden.⁶⁵ Geleidelijk aan werd het anti-Joods beleid van de nazi's verder ontplooid. Duitse verordeningen bepaalden dat de Joodse ge-

Zwarte markt in de Radijzenstraat (Marollen), 1943. (CegeSoma, Brussel)

JÜDISCHES UNTERNEHMEN
JOODSCHE ONDERNEMING
ENTREPRISE JUIVE

Registre du Commerce
de Bruxelles N° 52701

meenschap haar economische activiteiten moest stopzetten en in sociaal opzicht geïsoleerd werd van de rest van de bevolking. Het kan niet anders dan dat dit een impact had op de sociale structuur van de straat en bij uitbreiding op die van de wijk.⁶⁶ Nagenoeg alle Joodse winkels werden gesloten⁶⁷, de Joden werden onderworpen aan een avondklok en moesten vanaf mei 1942 een davidster dragen waardoor hun zichtbaarheid verhoogde.⁶⁸ Op 25 november 1941 richtte de Duitse bezetter de Vereniging voor Joden in België (VJB) op en verplichtte alle Joden om lid te worden. Bij de inschrijving werden fiches opgemaakt, geordend per straat en huisnummer, met persoonsgegevens van alle leden van een huishouden. Door deze ledenregistratie werd de Joodse bevolking heel exact in kaart gebracht.⁶⁹ De Joodse mensen van het door ons onderzochte staal, die bij de Duitse inval België niet waren ontvlucht, stonden over het algemeen zowel in het Jodenregister als op de ledenlijst van de VJB.

Eind juli 1942 gaf de VJB nieuwe tewerkstellingsbevelen uit. Joodse jongemannen, maar ook vrouwen, kinderen en bejaarden, moesten zich aanmelden in het verzamelkamp te Mechelen om vervolgens in Duitsland tewerkgesteld te worden. De Duitsers hadden vastgelegd dat elke vier à vijf dagen een trein met duizend Joden uit Mechelen moest vertrekken. Op 4 augustus vertrok de eerste trein van Mechelen naar Auschwitz. Omdat er zich niet genoeg mensen hadden aangemeld, werden de eerste twee konvoeien slechts met moeite gevuld.⁷⁰ Zacharius M. en Joseph Ch., die in de jaren 1930 in de Huidevettersstraat woonden, werden beiden met het eerste konvoi uit Mechelen gedeporteerd. Zacharias

was als arbeidskracht opgeroepen en er was een pv tegen hem opgesteld wegens verduistering. Op 29 juli 1942 werd hij thuis in Vorst gearresteerd. Na zijn deportatie overleed hij vermoedelijk tussen november en december 1942 door de zware arbeidsomstandigheden. Joseph Ch. werd op de openbare weg gearresteerd door de Gestapo. In 1953 werd hij door de staat overleden verklaard. Hij zou tussen 4 augustus 1942, de datum van zijn deportatie, en 1 juni 1945 op een onbekende plaats zijn overleden.⁷¹

Om het vooropgestelde aantal konvoeien vanuit Mechelen te kunnen vullen, zette de bezetter drastischer middelen in. Op 3 september 1942 werd in Brussel een grootschalige razzia gehouden die onder andere de Huidevettersstraat aandeed. Door de avondklok waren de Joden ingesloten in hun woningen. Bovendien wisten de Duitse autoriteiten op basis van de fiches van de VJB precies waar iedereen woonde.⁷²

Tallose mensen werden opgepakt om nooit meer terug te keren. Onder hen bevonden zich 59 inwoners van de Huidevettersstraat.⁷³ Andere Joden slaagden erin onder te duiken of ontvluchtten het land.⁷⁴ Zie het verhaal van José Gotovitch in dit nummer. Daardoor verdween een belangrijke groep mensen uit het straatbeeld. In Brussel werd ongeveer 37 procent van de Joodse bevolking gedeporteerd. Van de 24.899 Joden die vanuit Mechelen naar Auschwitz vertrokken, overleefden er slechts 1.218 de oorlog.⁷⁵

Daarnaast viseerden de Duitsers ook werklozen en arbeiders, en probeerden ze tewerkstelling in Duitsland te promoten. Veel werklozen en arbeiders hadden een gezin te onderhouden en konden niet weigeren. Jean D.L., toen woonachtig in de Wolstraat, meldde zich vrijwillig aan om in Duitsland te werken. Hij had immers een vrouw en twee kinderen ten laste. Hij werd vanaf april 1942 als mon-

Drietalig bordje voor het uitstalraam van een café in Brussel met als opschrift 'Joodsche onderneming'. (CegeSoma, Brussel)

teur ingeschakeld bij Bakelite Gesellschaft MBH in Berlijn.⁷⁶ Marguerite S. wilde één jaar als huishoudhulp werken in Duitsland. Uiteindelijk zou zij er anderhalf jaar verblijven. Ze werd achtereenvolgens tewerkgesteld als keukenmeid bij Wilhelm König, als huishoudster bij W. Weinmann en later bij Alb. Faas, als naaister in schoenenfabriek Salamander A.G. en als hulparbeidster bij het bedrijf Filterwerk Mann & Hummel. In november 1943 kreeg Marguerite de toelating om terug te keren naar België, aangezien ze zwanger was.⁷⁷

Vanaf de zomer van 1941 liep de vrijwillige tewerkstelling spaak. Daarom werd in 1942 de verplichte tewerkstelling ingevoerd.⁷⁸ In de Huidevettersstraat werd een aantal mensen het slachtoffer van deze verordening. In maart 1942 werd Pierre P. ingezet als arbeider bij de Duitse spoorwegen in Berlijn. Een jaar later werd Edmond H. als negentienjarige verplicht in Duitsland te werken. Hij verbleef in een *Gemeinschaftslager* in Dresden.⁷⁹ Sommigen trachtten de verplichte tewerkstelling te ontduiken, maar tegen hen werd hardhandig opgetreden.⁸⁰

Vanaf 1942 groeide het verzet tegen de Duitse bezetter om verschillende redenen en op diverse manieren.⁸¹ De (voormalige) bewoners van de Huidevettersstraat waren vrij sterk vertegenwoordigd bij dat verzet. Zo waren er mensen betrokken bij de clandestiene pers, het verbergen van mensen, de distributie van valse papieren, sabotageacties, enz. Ook vrouwen maakten er deel van uit. Félicie D. hielp tussen mei 1941 en mei 1942 met de tijdelijke opslag en verspreiding van de illegale katholieke Brusselse verzetskrant *La Libre Belgique – Peter Pan*. Deze clandestiene krant werd uitgegeven door het inlichtingen-netwerk Zero, dat voornamelijk informatie doorspeelde naar Londen. *Peter Pan* kende vanaf april 1941 een oplage van meer dan

tienduizend exemplaren.⁸² In 1942 belandde Félicie D. voor vijftien maanden in de cel in Sint-Gillis. Ze werd door de Duitsers veroordeeld wegens het niet aangeven van hulp aan de vijand. De man met wie ze samenwoonde, hield met haar medeweten op hun adres in de Huidevettersstraat immers twee parachutisten verborgen gedurende drie à vier dagen. Daarenboven werd ze verdacht van spionage. Félicie werd vrijgelaten nadat ze twee derde van haar gevangenisstraf had uitgezeten. Haar huisgenoot, Marcel A., werd naar Duitsland gedeporteerd, waar hij overleed.⁸³

Heel wat mensen zetten zich in om de Joden aan de vervolgingen te onttrekken, individueel of binnen een netwerk. Het in september 1942 opgerichte Comité de Défense des Juifs (C.D.J.) speelde een belangrijke rol in het verzet tegen de anti-Joodse verordeningen van de Duitse bezetter. Hoewel hun hoofddoel verzet was, ontplooiden ze ook sociale initiatieven. Zo voorzagen ze duizenden mensen van valse papieren, schuilplaatsen, voedselzegels en materiële en financiële steun. De activiteiten van het C.D.J. werden in Brussel gecentraliseerd en van daaruit gecoördineerd.⁸⁴

In de Huidevettersstraat was er een belangrijke rol weggelegd voor de Entr'Aide des Travailleuses. De organisatie verzorgde via het Socratesnetwerk de financiële ondersteuning van een groot aantal werkweigerders en hield Joden, voornamelijk kinderen, verborgen. Voor hen zocht ze actief naar schuiladressen. Onder andere Gabriël en Édouard Zimmermann uit de Wasserijstraat vonden zo een onderduikadres. Tussen de vele kinderen in de Entr'Aide vielen ze niet op.⁸⁵

Meneer Jules A., die voor de oorlog in de Huidevettersstraat woonde, ontplooiden tussen 1 januari 1943 en 3 september 1944 verzetsactiviteiten in Schaarbeek. Hij verborg minstens drie Joden en gaf hun valse

Vertrek van verplicht tewerkgestelden uit Brussel. Het interview is geënceneerd door de Duitsers. (CegeSoma, Brussel)

papieren. Daarnaast saboteerde hij razzia's en verzamelde hij fondsen voor de organisatie Solidarité.⁸⁶

Voor de organisatie van verzetsactiviteiten werden talrijke netwerken opgezet. Het is mogelijk dat dit de band tussen de verschillende bevolkingsgroepen versterkte. Collaboratie leek slechts in mindere mate aanwezig in de Marollen, hoewel het onderzochte staal te klein is om hier definitieve conclusies uit te kunnen trekken. Eén persoon, Jules R., sloot zich aan bij de collaborerende organisaties VNV en Deutsch-Vlämische Arbeitsgemeinschaft (DeVlag). Tot 1935 woonde hij met zijn gezin in de Huidevettersstraat, daarna verhuisde hij naar de nabijgelegen Nieuwlandstraat waar hij een slagerij openhield. Omwille

van zijn collaboratie had hij af te rekenen met vandalisme en roddels, zo werd de vitrine van zijn slagerij meermaals ingegeoid.⁸⁷

Wat na de oorlog?

Onmiddellijk na de oorlog organiseerden de bewoners van de Marollen een symbolische begrafenis van Hitler om hun ervaringen een plaats te geven.⁸⁸ Toch viel alles na het einde van de Duitse bezetting niet onmiddellijk terug in de plooi. Collaborateurs dienden gestraft te worden, gedeporteerd en gerepatriëerd, slachtoffers moesten een vergoeding krijgen en de economie en infrastructuur moesten terug hersteld worden.⁸⁹ De zwarte markt bleef nog verscheidene jaren bestaan

en pas in 1946 kon een eerste reeks producten van de rantsoeneringslijst geschrapt worden.⁹⁰

Verscheidene organisaties vingen krijgsgevangenen en oorlogsslachtoffers op en ondersteunden hen. Onder meer het Rode Kruis zette een informatiecentrum op voor familieleden van vermiste personen, voor mensen die waren gedeporteerd en voor anderen die verplicht of vrijwillig waren tewerkgesteld in Duitsland. Zodra het mogelijk was, werden grote aantallen mensen gerepatriëerd. Wie dacht in aanmerking te komen voor een statuut van verdienstelijkheid voor het vaderland, weerstander of oorlogsgetroffene, met de bijkomende voordelen, kon een dossier indienen bij het ministerie voor Wederopbouw.⁹¹ Verscheidene mensen van het onderzochte staal dienden een dossier in. Een commissie onderzocht de aanvragen en oordeelde over de geldigheid. De meeste dossiers ingediend door bewoners van de Huidevettersstraat werden aanvaard, op een paar uitzonderingen na.

In de Marollen woonde na de oorlog nog steeds een groot aantal Joden, maar niet meer in dezelfde mate als voorheen. De lagere sociale groepen, die vooral de Marollen bevolkten, werden in verhouding het hardst getroffen door de vervolgingen. Volgens Antwerps onderzoek omdat zij niet over de middelen beschikten om zich te kunnen redden.⁹² De Joden hadden het materieel en psychisch erg moeilijk. Hun goederen waren in beslag genomen en velen hadden familieleden verloren.⁹³ De Aide aux Israélites Victimes de la Guerre (AIVG) zette zich in voor de sociaal-economische herintegratie van de Joden in de Belgische samenleving. Hiervoor werden verschillende diensten en structuren opgezet. Daarnaast ving de AIVG tussen de bevrijding van België en de Duitse

capitulatie zo'n 1603 Joodse kinderen op. Van deze kinderen had 84 procent één ouder verloren, de overige 16 procent was wees. De wezen werden in grote, door Joodse organisaties beheerde weeshuizen ondergebracht. Pas in 1999 werd het mogelijk om het 'Statuut van Ondergedoken Kind' aan te vragen. Voordien kregen zij geen erkenning.⁹⁴ Ook Sem M., geboren in 1936 en wonend in de Huidevettersstraat, werd na de oorlog door de AIVG opgevangen. Hoewel zijn moeder Ida M. de oorlog had overleefd, had ze een slechte mentale gezondheid waardoor ze tot haar overlijden in 1972 in een psychiatrische instelling werd opgevangen en niet voor haar zootje kon zorgen.⁹⁵

In de Huidevettersstraat en de Marollen konden ondernemers al vrij snel terug kleine handelszaken opzetten. Op het Vossenplein, ofwel de Vieux Marché, waren de Joodse handelaars echter veel minder talrijk aanwezig dan voorheen. Bovendien bleven economische activiteiten van vreemdelingen weerstand oproepen bij de Belgische bevolking, net als voor de oorlog⁹⁶ en bleven de restricties op de arbeidsvergunning voor buitenlanders ook na het einde van de Tweede Wereldoorlog bestaan. Nog in 1948 werd de arbeidskaart van meneer Icek Ch. geweigerd. In 1958 diende hij een aanvraag in tot naturalisatie, die twee jaar later werd goedgekeurd.⁹⁷

De Joodse gemeenschap bekwam maar moeilijk rechtsherstel. Bij de Belgische Staat bleef de aandacht voor de Joodse slachtoffers beperkt. Naast de gerepatriëerde politieke gevangenen en verplicht tewerkgestelden viel het aantal Joodse overlevenden van Auschwitz in het niet. Daarnaast bleef ook na de oorlog een latent antisemitisme aanwezig en waren er spanningen tussen de Joodse en Belgische bevolking. Pas vanaf de jaren 1980-

1990 kwam het Joods slachtofferschap in België geleidelijk onder de aandacht.⁹⁸ Omdat de meeste Joden die in de Huidevettersstraat woonden niet de Belgische nationaliteit hadden, werd hun geen schadevergoeding of statuut toegekend. Charles S. vroeg het statuut van burgerlijk weerstander aan omdat hij zich zou hebben onttrokken aan de verplichte tewerkstelling. Omdat hij Jood was, werd echter besloten dat hij dat niet op vrijwillige basis had gedaan en kreeg hij dus geen recht op erkenning.⁹⁹

Bovendien slaagden maar weinig Joden erin om terug in de huurwoning te trekken waarin ze voor de oorlog woonden. In Brussel werd heel wat rechtspraak gepubliceerd over de recuperatie van huurwoningen. Tussen 1945 en 1946 werden de Joodse eisers bij hun poging tot rechtsherstel over het algemeen in het ongelijk gesteld, omdat het huurcontract met hun instemming zou zijn beëindigd. De overdracht van het huurcontract aan derden was inderdaad een strategie tijdens de bezetting om te vermijden dat de Joodse huurders problemen zouden krijgen door het stopzetten van de betaling en het voortijdig verbreken van het huurcontract. Hoewel de wet van 12 april 1947 een vermoeden van wilsgebrek invoerde om rechtsherstel te bekomen, kwam deze wet vermoedelijk te laat voor veel mensen. Rekeningen konden wél vrij gemakkelijk worden gerecupereerd. De rechthebbende kon terecht bij de Dienst van het Sekwester of bij de bank indien de rekening niet als Joods was geïdentificeerd of de tegoeden niet waren doorgestort tijdens de oorlog.¹⁰⁰

Na de oorlog openden de Verenigde Staten en Canada hun grenzen. Ook Centraal- en Zuid-Amerikaanse landen trokken veel Joodse immigranten aan. Toen in 1948 de staat Israël werd gesticht, emigreerde een groot aantal Joden vanuit België daarheen.¹⁰¹ Toch bleven de meeste Joden van het onderzochte

staal, die de vervolgingen hadden overleefd, in België wonen. Nog zeker tot 1950 bleven er echter strikte voorwaarden gelden voor het verkrijgen van de Belgische nationaliteit. Slechts één gezin van het onderzochte staal gaf aan naar Colombia te willen verhuizen en bleek zich later in Israël gevestigd te hebben. Ook een ander gezin verhuisde in 1948 naar het buitenland.¹⁰²

De naoorlogse zuivering gebeurde op verschillende manieren. Collaborateurs van verschillende gradaties werden aangepakt door militaire of burgerlijke berechting, door administratieve epuratie, of ze werden onder handen genomen bij opstoten van volksrepressie.¹⁰³ Zo werd Jules R. uit zijn burgerlijke rechten ontzet omwille van zijn lidmaatschap van een collaborerende organisatie.¹⁰⁴ Hoewel er minder conflicten leken te zijn in de Huidevettersstraat, kwamen er af en toe wel onderhuidse spanningen over individueel gedrag tijdens de oorlog aan de oppervlakte. Een voorbeeld hiervan is een pv opgesteld tegen mevrouw Génia L. Op basis van een verklaring van Génia was een zekere mevrouw Herta H. uit de nabijgelegen Hectoliterstraat beschuldigd van verklikking aan de Duitsers. Dit leidde tot verstoring van de openbare orde. Er werd geen gevolg gegeven aan het pv, hoewel het gedrag van mevrouw Génia L. als twijfelachtig werd omschreven.¹⁰⁵

De grote impact die de oorlog had op de sociale structuur van de Huidevettersstraat bleef ook nadien nog lang nazinderen. Het verdwijnen van een belangrijk deel van de Joodse gemeenschap uit de straat, het individuele gedrag tijdens de oorlog, de ervaring van de verzetsactiviteiten en de naoorlogse zuivering lieten ongetwijfeld hun sporen na.

Onmiddellijk na de oorlog organiseerden de inwoners van de Marollen een symbolische begrafenis van Hitler. (CegeSoma, Brussel)

Besluit

Tussen 1930 en 1950 was de Huidevettersstraat sterk in beweging. Demografisch was de straat weinig stabiel. Gedurende de hele periode verhuisden de bewoners frequent. Die mobiliteit daalde geleidelijk aan, terwijl de sociaal-economische positie van de bewoners toenam. Ook de samenstelling van de bevolking van de Huidevettersstraat speelde een rol. Er woonde een grote groep buitenlanders in de straat, voornamelijk Poolse Joden. Door de vervolgingen tijdens de Tweede Wereldoorlog nam hun aantal echter sterk af. Ook sociaal-economisch veranderde er heel wat tijdens de onderzochte periode. De brede waaier aan kleine ondernemingen in de Huidevettersstraat bestond voornamelijk uit eenmans- en familiezaken die maar bleven bestaan zolang de uitbater-ondernemer zelf in de straat woonde. De handelszaken kenden hierdoor een zeker verloop en hun aantal nam tussen 1930 en 1950 gestaag af. Bovendien kenden ook de uitgeoefende beroepen een verschuiving. Terwijl de straatbewoners in 1930 vooral losse arbeid verrichtten, in de handels- en transportsector of in de kleding- en ledersector werkten, daalde het aandeel van die sectoren in het voordeel van de vrije beroepen en van administratieve en overheidsdiensten.

Op sociaal vlak zorgden de sociaal-economische positie, de leefomstandigheden, de oorlog en de naoorlogse wederopbouw voor heel wat beroering in de straat. Door de slechte leefomstandigheden en de hoge promiscuïteit was er vaak sprake van onrust en geweld. De Tweede Wereldoorlog had een grote impact op de bevolking. De Joden in de straat werden het slachtoffer van vervolging door de Duitse bezetter: ze werden in opeenvolgende verordeningen geïdentificeerd, geïsoleerd en economisch gebroken. Andere

mensen werden dan weer verplicht tewerkgesteld in Duitsland. Uit verschillende hoeken werd in meer of mindere mate verzet geboden, terwijl een kleine groep mensen in de straat collaboreerde met de bezetter. De gevolgen van de oorlog bleven nog lang voelbaar voor de bewoners van de Huidevettersstraat. Verschillende diensten en organisaties verzagen opvang en ondersteuning voor krijgsgevangenen en oorlogsslachtoffers. Maar de Joden konden slechts moeilijk rechtsherstel krijgen. Bovendien was de Joodse gemeenschap in grote mate vernietigd.

Dit artikel is gebaseerd op mijn masterscriptie, *Straat in Beweging. De Brusselse Huidevettersstraat en haar bewoners*, UGent, 2016. Enkele passages werden letterlijk overgenomen. Met dank aan promotor dr. Rudi Van Doorslaer, mijn collega en senior wetenschappelijk medewerker bij het Liberaal Archief dr. Christoph De Spiegeleer en de anonieme referenten voor hun feedback.

Dank ook aan Guichard Nadège en Isabelle Sampieri voor de scans.

- 1 Voor de masterproef die aan de basis ligt van dit artikel werd gebruik gemaakt van verschillende bronnen. De bevolkingsregisters van 1930 en 1947 vormden het vertrekpunt. Op basis van informatie uit die registers werden vervolgens andere bronnen aangesproken, zoals de *Almanachs du commerce et de l'industrie*, de volkstellingen van 1930 en 1947, individuele vreemdelingendossiers, dossiers van de Dienst Oorlogsslachtoffers, het Jodenregister, de ledenlijst van de AJB/VJB, de deportatielijsten van Mechelen, strafdossiers in verband met de naoorlogse repressie, het archief Sociale Zaken van de Stad Brussel en het archief van het Parket van de Procureur des Konings van Brussel.
- 2 Marcel SMETS, De Marollen. Het veranderende inzicht over sociale disciplinerings. In: *WONEN TA/BK, tijdschrift voor architectuur en beeldende kunsten*, (1985)21-22, pp. 10-11.
- 3 Joost LONCIN, *Rafle dans les Marolles. Quatre enfants juifs sauvés de la Shoah*. Louvain-la-Neuve: Versant Sud, 2003, p. 34; A. GEERAERTS, *Vingt années de*

- travail social dans les Marolles. Souvenirs et Expériences.* Leuven: Société d'études morales, sociales et juridiques, 1948, pp. 38-39, 67.
- 4 Histoire de l'Entr'Aide 1925-1995. In: *Entr'Aide des Marolles*, <http://www.entraide-marolles.be/ouvrages/>, 2007; J. LONCIN, *Rafle dans les Marolles [...]*, pp. 94-96.
  - 5 A. GEERAERTS, *Vingt années de travail social [...]*, pp. 110-111.
  - 6 Het gerechtelijk arrondissement Brussel omvatte in 1930 en 1947 de gerechtelijke kantons Anderlecht, Asse, Brussel (4 kantons), Halle, Elsene, Sint-Jans-Molenbeek, Sint-Gillis, Sint-Joost-Ten-Node, Schaarbeek, Sint-Kwintens-Lennik, Ukkel, Vilvoorde en Wolvertem. De gebiedsomschrijving van het arrondissement is dus veel ruimer dan enkel de gemeente Brussel. Zie: *Volkstelling 1930, volume I*, Brussel: Ministerie van Binnenlandse Zaken, Nationaal Instituut voor Statistiek, 1934, p. 207; *Volkstelling 1947, volume I*, Brussel: Ministerie van Binnenlandse Zaken, Nationaal Instituut voor Statistiek, 1951, p. 201.
  - 7 *Volkstelling 1930, volume II*, Brussel: Ministerie van Binnenlandse Zaken, Nationaal Instituut voor Statistiek, 1934, pp. 44-86; *Volkstelling 1947, volume I*, Brussel: Ministerie van Binnenlandse Zaken, Nationaal Instituut voor Statistiek, 1951, pp. 50-60, 68, 173.
  - 8 Archief van de Stad Brussel, Bevolkingsregisters 1930 en 1947; A. GEERAERTS, *Vingt années de travail social [...]*, p. 40.
  - 9 Archief van de Stad Brussel, Bevolkingsregisters 1930 en 1947.
  - 10 Analyse door de auteur op basis van de gegevens van een staal van 190 personen.
  - 11 M. DEBUISSON e.a., *Algemene Volks- en Woningtelling op 1 maart 1991. De bevolkingsevolutie. De bevolking naar leeftijd en geslacht. Monografie nr. 1*, Brussel: Nationaal Instituut voor Statistiek, 2001, p. 38.
  - 12 Archief van de Stad Brussel, Bevolkingsregisters 1930 en 1947; *Volkstelling 1930, volume I*, pp. 142-144; *Volkstelling 1947, volume I*, p. 192.
  - 13 Archief van de Stad Brussel, Bevolkingsregisters 1930 en 1947; *Volkstelling 1930, volume I*, p. 159.
  - 14 A. GEERAERTS, *Vingt années de travail social [...]*, pp. 26-37.
  - 15 Met het Verdrag van Riga werd in 1921, na de Pools-Russische oorlog van 1919-1921, vrede gesloten tussen het toen recent in ere herstelde Polen en bolsjewistisch Rusland.
  - 16 ARA, Nationale Vreemdelingendossiers, nr. 1.374.673.
  - 17 Marie-Hélène GENON, *De Marollen*. In: *Brussel, stad van kunst en geschiedenis*, Brussel: Ministerie van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Directie Monumenten en Landschappen, 2008, p. 21.
  - 18 J.-P. GRIMMEAU, Vagues d'immigration et localisation des étrangers en Belgique. In: Anne MORELLI (red.), *Histoires des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*, Brussel: Editions Vie ouvrière, 1992, pp. 108-110; Anne MORELLI, L'immigration italienne en Belgique aux XIXe et XXe siècles. In: Anne MORELLI (red.), *Histoires des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*, Brussel: Editions Vie ouvrière, 1992, p. 197.
  - 19 Joost LONCIN, *Rafle dans les Marolles [...]*, pp. 34-35.
  - 20 J.-P. SCHREIBER, L'immigration juive en Belgique du Moyen Âge à nos jours. In: Anne MORELLI (red.), *Histoires des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*, Brussel: Editions Vie ouvrière, 1992, p. 223.
  - 21 Rudi VAN DOORSLAER, *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België, 1925-1940*, Antwerpen: Hadewijch, p. 25.
  - 22 Algemeen Rijksarchief (ARA), Archieven van de Openbare Veiligheid (Vreemdelingenpolitie), Individuele Vreemdelingendossiers, nrs. 880.464, 1.014.195, 1.160.771, 1.310.262, 1.313.054, 1.329.823, 1.374.673, 1.430.110, 1.495.962, 1.530.469, 1.640.969, 1.653.023, 2.000.650, 2.217.614, 2.443.310, 2.443.311, A76.819, A120.086, A185.980, A206.440, A283.630, A292.037, A359.223, A396.748.
  - 23 Frank CAESTECKER, *Ongewenste Gasten. Joodse vluchtelingen en migranten in de dertiger jaren*, Brussel: VUBPress, pp. 113-115.
  - 24 Frank CAESTECKER, *Ongewenste Gasten [...]*, pp. 32-35, 51-59, 176-216.
  - 25 Frank CAESTECKER, *Ongewenste Gasten [...]*, pp. 17-19, 22.
  - 26 ARA, Archieven van de Openbare Veiligheid (Vreemdelingenpolitie), Individuele Vreemdelingendossiers [...].
  - 27 Arlette CIGE, *La reconstruction de la communauté juive de Bruxelles de 1944 à 1950*, ULB, licentiaatsverhandeling, 1972-1973, pp. 11-17.
  - 28 Sylvie TASCHEREAU, Valéry PIETTE, Eliane GUBIN, L'immigration à Bruxelles dans les années trente. In: *CHTP-BEG*, (2001)9, p. 17.
  - 29 Françoise JURION, La rue des Tanneurs et ses habitants : un apport à la connaissance de l'immigration à Bruxelles durant le premier tiers du 20e siècle. In: *Brusselse Cahiers bruxellois: revue d'histoire urbaine*, (2009-2010), p. 119.
  - 30 Sylvie TASCHEREAU, Valéry PIETTE, Eliane GUBIN, L'immigration à Bruxelles [...], pp. 8, 61.
  - 31 Jeroen BACKS, *Mortaliteit in Gent*. Gent: Verhandelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 2003, pp. 213-215.

- 32 *Volkstelling 1930, volume V*, pp. 56-62; *Volkstelling 1947, volume VIII*, pp. 69, 117, 121.
- 33 Lieven SAERENS, *Onwillig Brussel. Een verhaal over Jodenvervolging en verzet*, Brussel: Davidsfonds, 2014, p. 17.
- 34 Archief van de Stad Brussel, Bevolkingsregisters 1930 en 1947.
- 35 Archief van de Stad Brussel, *Almanachs du Commerce et de l'Industrie*, 1930, 1935, 1939, 1946-1947, 1949.
- 36 Françoise JURION, La Rue des Tanneurs [...], p. 121; A. GEERAERTS, *Vingt années de travail social* [...], pp. 23-24.
- 37 Sylvie TASCHEREAU, Valéry PIETTE, Eliane GUBIN, *L'immigration à Bruxelles* [...], pp. 8, 61.
- 38 Archief van de Stad Brussel, *Almanachs du Commerce et de l'Industrie*, 1930, 1935, 1939, 1946-1947, 1949.
- 39 Rudi VAN DOORSLAER, *Kinderen van het getto* [...], pp. 26-27.
- 40 Frank CAESTECKER, *Ongewenste Gasten*. [...], pp. 115-125; Lieven SAERENS, *Onwillig Brussel*. [...], pp. 14, 24; Sylvie TASCHEREAU, Valéry PIETTE, Eliane GUBIN, *L'immigration à Bruxelles* [...], p. 22; Rudy VAN DOORSLAER, *Kinderen van het getto*. [...], pp. 26-27.
- 41 Frank CAESTECKER, *Ongewenste Gasten*. [...], pp. 130-134, 137-140; Sylvie TASCHEREAU, Valéry PIETTE, Elaine GUBIN, *L'immigration à Bruxelles* [...], pp. 24, 33, 42.
- 42 Frank CAESTECKER, *Ongewenste Gasten*. [...], p. 145.
- 43 Sylvie TASCHEREAU, Valéry PIETTE, Eliane GUBIN, *L'immigration à Bruxelles* [...], p. 9.
- 44 ARA, Archieven van de Openbare Veiligheid (Vreemdelingenpolitie), Individuele Vreemdelingendossiers, nrs. 1.640.969 en A76.819.
- 45 Frank CAESTECKER, *Ongewenste Gasten*. [...], p. 144.
- 46 Sylvie TASCHEREAU, Valéry PIETTE, Eliane GUBIN, *L'immigration à Bruxelles* [...], pp. 25-29.
- 47 Geciteerd in: Sylvie TASCHEREAU, Valéry PIETTE, Eliane GUBIN, *L'immigration à Bruxelles* [...], p. 48. Dit citaat is een vertaling uit het Frans.
- 48 Geciteerd in: Sylvie TASCHEREAU, Valéry PIETTE, Eliane GUBIN, *L'immigration à Bruxelles* [...], p. 48. Dit citaat is een vertaling uit het Frans.
- 49 Frank CAESTECKER, *Ongewenste Gasten*. [...], pp. 258-260; Sylvie TASCHEREAU, Valéry PIETTE, Eliane GUBIN, *L'immigration à Bruxelles* [...], p. 55.
- 50 Archief van de Stad Brussel, *Almanachs du Commerce et de l'Industrie*, 1930, 1935, 1939, 1946-1947, 1949.
- 51 M.-H. GENON, *De Marollen*. [...], pp. 41-43.
- 52 Françoise JURION, La rue des Tanneurs [...], pp. 124-125; A. GEERAERTS, *Vingt années de travail social* [...], pp. 42-43.
- 53 Françoise JURION, La rue des Tanneurs [...], pp. 124-125.
- 54 ARA, Archieven van de Openbare Veiligheid (Vreemdelingenpolitie), Individuele Vreemdelingendossiers, nr. 1.014.195.
- 55 Mark VAN DEN WIJNGAERT (red.), *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Antwerpen: Standaard uitgeverij, 2004, p. 57.
- 56 Dienst Oorlogsslachtoffers, Dossier SD 901.596.
- 57 ARA, Archieven van de Openbare Veiligheid (Vreemdelingenpolitie), Individuele Vreemdelingendossiers, nrs. 1.530.469, A396.748, A185.980; Dienst Oorlogsslachtoffers, Dossier 241.831, dossier van M.N. geboren 1922, SD216.878, SD216.889.
- 58 Chantal KESTELOOT, *Steden in oorlog. Brussel 1940-1944*, Antwerpen: Meulenhoff/ Manteau-CEGESOMA, 2009, pp. 31-34.
- 59 Marc VAN DEN WIJNGAERT (red.), *België tijdens de Tweede* [...], p. 30.
- 60 Eric DEMARBAIX, L'histoire communale bruxelloise de septembre 1939 à septembre 1944. In: *Revue du Cercle d'Histoire de Bruxelles et Extensions*, (2011)111, p. 9.
- 61 Herman BALTHAZAR (red.), *1940-1945. Het dagelijkse leven in België*, Brussel: ASLK-galerij, 1984, pp. 35-36, 115.
- 62 Herman BALTHAZAR (red.), *1940-1945*. [...], pp. 43-53, 132-133; Chantal KESTELOOT, *Steden in oorlog*. [...], pp. 89-93.
- 63 Herman BALTHAZAR (red.), *1940-1945*. [...], pp. 138-143; J. LONCIN, *Rafle dans les Marolles* [...], p. 106.
- 64 Histoire de l'Entr'Aide 1925-1995. In: *Entr'Aide des Marolles*, <http://www.entraide-marolles.be/ouvrages/>, 2007.
- 65 Maxime STEINBERG, *Uitroeiing, redding en verzet van de Joden van België*, Brussel: Huldec Comité van de Joden van België, 1979, p. 9; Lieven SAERENS, *Onwillig Brussel*. [...], pp. 64-68; Benoit MAJERUS, Logiques administratives et persécution anti-juive. La police bruxelloise et les arrestations de 1942. In: *CHTP-BEG*, (2003)12, p. 190; Thierry DELPLANCQ, Des paroles et des actes. L'administration bruxelloise et le registre des juifs, 1940-1941. In: *CHTP-BEG*, (2003)12, pp. 145-148, 160, 167, 176.
- 66 Lieven SAERENS, *Onwillig Brussel* [...], pp. 64-77; Chantal KESTELOOT, *Steden in oorlog* [...], pp. 109, 125; Frank CAESTECKER, *Ongewenste Gasten* [...], p. 147.
- 67 Rudi VAN DOORSLAER, De spoliatie en restitutie van de Joodse bezittingen in België en het onderzoek van de Studiecommissie. In: *CHTP-BEG*, (2002)10, pp. 84-85.
- 68 Maxime STEINBERG, *Uitroeiing, redding en verzet* [...], p. 15; B. MAJERUS, Logiques administratives [...], pp. 191-193.

- 69 Lieven SAERENS, *Onwillig Brussel [...]*, pp. 69-70.
- 70 Joost LONCIN, *Rafle dans les Marolles [...]*, pp. 89-92; Maxime STEINBERG, *Uitroeiing, redding en verzet [...]*, pp. 17-18; Maxime STEINBERG, *La tragédie juive en Belgique: un ravage de la xénophobie*. In: ANNE MORELLI (red.), *Histoires des étrangers et de l'immigration en Belgique de la préhistoire à nos jours*, Brussel: Editions Vie ouvrière, 1992, p. 246.
- 71 Dienst Oorlogsslachtoffers, Dossiers SD123.156, SD104.658.
- 72 B. MAJERUS, *Logiques administratives [...]*, pp. 184, 208.
- 73 Joost LONCIN, *Rafle dans les Marolles [...]*, pp. 89-92, 107; Lieven SAERENS, *Onwillig Brussel [...]*, pp. 86, 162-163.
- 74 Maxime STEINBERG, *La tragédie juive [...]*, p. 247.
- 75 Lieven SAERENS, *Onwillig Brussel [...]*, pp. 151, 168, 207.
- 76 Dienst Oorlogsslachtoffers, Dossier 175.856.
- 77 Dienst Oorlogsslachtoffers, Dossier 305.966.
- 78 Herman BALTHAZAR (red.), *1940-1945. [...]*, pp. 162-164.
- 79 Dienst Oorlogsslachtoffers, Dossier SD335.978, dossier van E.H. geboren 20/02/1924.
- 80 Chantal KESTELOOT, *Steden in oorlog [...]*, p. 30.
- 81 Chantal KESTELOOT, *Steden in oorlog [...]*, pp. 69-71; Mark VAN DEN WIJNGAERT (red.), *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, pp. 209-219.
- 82 Marc VAN DEN WIJNGAERT (red.), *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, pp. 244, 251.
- 83 Dienst Oorlogsslachtoffers, Dossier SD603.439.
- 84 Maxime STEINBERG, *Uitroeiing, redding en verzet [...]*, p. 25-40, 45.
- 85 Histoire de l'Entr'Aide 1925-1995. In: *Entr'Aide des Marolles*, <http://www.entraide-marolles.be/ouvrages/>, 2007; J. LONCIN, *Rafle dans les Marolles [...]*, pp. 101, 105.
- 86 Dienst Oorlogsslachtoffers, Dossier SD741.503.
- 87 ARA, Archieven Militaire Gerechten, Dossier 21982144.
- 88 De begrafenis van Adolf Hitler. In: *Circuit Marollen-Zuidstation. Geschiedenis en geheugen van een Brusselse wijk*. Brussel: vzw Auschwitz in Gedachtenis, 2012. Zie ook: marolles-jewishmemories.net.
- 89 Arlette CIGE, *La reconstruction [...]*, pp. 26-28.
- 90 Marc VAN DEN WIJNGAERT (red.), *België tijdens de Tweede Wereldoorlog*, pp. 270-271, 285.
- 91 Marc VERSCHOORIS, *Schrijven in de schaduw van de dood. Over thuiskomen, opduiken en achterblijven (1940-1955)*, Gent: Uitgeverij Snoeck, 2005, pp. 15-17, 35, 43, 112-113, 185.
- 92 Veerle VANDEN DAELEN, *Het leven moet doorgaan. De joden in Antwerpen na de bevrijding (1944-1945)*. In: *CHTP-BEG*, (2004)13/14, pp. 145, 177.
- 93 Veerle VANDEN DAELEN, *Het leven moet doorgaan [...]*, pp. 145-146, 159; Lieven SAERENS, *Onwillig Brussel [...]*, pp. 178-179.
- 94 Joost LONCIN, *Rafle dans les Marolles [...]*, pp. 160-161; Lieven SAERENS, *Onwillig Brussel [...]*, pp. 178-179; Catherine MASSANGE, *Bâtir le lendemain. L'Aide aux Israélites Victimes de la Guerre et le Service Social Juif de 1944 à nos jours*, Brussel: Didier Devillez Éditeur, 2002, pp. 23-24.
- 95 ARA, Archieven van de Openbare Veiligheid (Vreemdelingenpolitie), Individuele Vreemdelingendossiers, nrs. 1.653.023, A206.440.
- 96 Arlette CIGE, *La reconstruction [...]*, pp. 108-110; Catherine MASSANGE, *La situation des Juifs en Belgique au lendemain de la Libération*. In: *Bijdragen tot de Eigentijdse Herinnering*, (2014)11, pp. 117-119; A. GEERAERTS, *Vingt années de travail social [...]*, p. 37.
- 97 ARA, Archieven van de Openbare Veiligheid (Vreemdelingenpolitie), Individuele Vreemdelingendossiers, nr. 1.310.262.
- 98 Rudi VAN DOORSLAER, *De spoliatie en restitutie [...]*, pp. 104-105; C. MASSANGE, *La situation des Juifs [...]*, pp. 106.
- 99 Dienst Oorlogsslachtoffers, Dossier van Ch. S. geboren 11/09/1911.
- 100 V. VANDEN DAELEN, *Het leven moet doorgaan [...]*, pp. 164-168, 184; C. MASSANGE, *La situation des Juifs [...]*, pp. 114-115.
- 101 C. MASSANGE, *Bâtir le lendemain [...]*, pp. 65, 86; Arlette CIGE, *La reconstruction [...]*, pp. 65-66.
- 102 ARA, Archieven van de Openbare Veiligheid (Vreemdelingenpolitie), Individuele Vreemdelingendossiers, nr. A76.819, A120.086.
- 103 Luc HUYSE & Steven DHONDT, *Onverwerkt verleden. Collaboratie en repressie in België 1942-1952*. Leuven: Uitgeverij Kritak, pp. 19-20, 277-281.
- 104 ARA, Archieven Militaire Gerechten, Dossier 21982144.
- 105 ARA, Archieven van de Openbare Veiligheid (Vreemdelingenpolitie), Individuele Vreemdelingendossiers, nr. 1.640.969.